

Anna Arciszewska

Procesy wpływające na kształtowanie się nazw miejskich kiedyś i dziś

Językoznawstwo : współczesne badania, problemy i analizy językoznawcze 7, 9-14

2013

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Anna Arciszewska
Akademia Humanistyczno-Ekonomiczna w Łodzi

Procesy wpływające na kształtowanie się nazw miejskich kiedyś i dziś

Przedmiotem niniejszej pracy jest przedstawienie różnorodności nazw miejskich występujących na obszarze miasta Katowice, jak również zwrócenie uwagi na zmiany przyczynowo-skutkowe zachodzące w procesach tworzenia nazw od początków osadnictwa po czasy współczesne.

Katowice, zanim za sprawą górnictwa i przemysłu ciężkiego urosły do rangi centrum GOP-u i zostały głównym miastem województwa śląskiego, były początkowo „nową wsią” Kątowicze, wymienioną w spisie ziem parafialnych w 1598 r.¹ Jak zatem przebiegał proces powstawania nazw na obszarze Katowic?

Na początku nie było konieczności nadawania nazw budynkom czy ulicom, gdyż było ich niewiele, lecz w miarę rozwoju osadnictwa i tworzenia sieci dróg, rozbudowy bram, furt, wież, domów itp., zaistniała taka potrzeba. Należy zwrócić uwagę, że liczba nazw występujących w określonych układach przestrzennych jest ściśle zależna od terytorialnego rozwoju terenu². Obecnie w granicach jednej aglomeracji mamy do czynienia ze współistnieniem nazw wielu przestrzeni, zarówno zamieszkałych, jak i niezamieszkałych³. Do zamieszkałych zaliczamy przyłączone do miasta przysiółki, kolonie, osady przyfabryczne, wsie, pobliskie miasteczka, osiedla mieszkaniowe, dzielnice. Z kolei w skład niezamieszkałych przestrzeni wchodzi m.in.: pola, łąki, kompleksy leśne, parki, skwerki, nazwy wód.

Z chronologicznego punktu widzenia łatwo możemy dostrzec, że przywilej kreowania systemu nazewniczego od zarania dziejów mieli mieszkańcy. Wraz z upływem czasu zaczęli się tym zajmować przedstawiciele urzędów państwowych, które odgórnie narzu-

¹ S. Rospond, *Słownik etymologiczny miast i gmin PRL*, OSSOLINEUM, Wrocław 1984, s. 136.

² K. Handke, *Semantyczne i strukturalne typy nazw ulic Warszawy*, PAN, Wrocław 1970, s. 19.

³ D. Kopertowska, *Kielce, historia i współczesność w nazewnictwie*, Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej, Kielce 2000, s. 18.

cały nazwy. A zatem w procesie kształtowania nazw miejskich istotny wkład mają dwa środowiska – jednym z nich są mieszkańcy, drugim urząd.

Pierwotne nazwy umotywowane były realiami pozajęzykowymi, najczęściej odzwierciedlały topografię okolicy⁴. Wnikliwa obserwacja wertykalnego i horyzontalnego ukształtowania terenu, z uwzględnieniem występującej na danym terenie fauny i flory, pozwalała tworzyć nazwy z naszej perspektywy czasowo najodleglejsze⁵. Nazwy z wartością realnoznaczeniową, zawierające historyczny proces ich tworzenia z ich udokumentowaną genezą, nazywamy motywowanymi⁶. Tak rozumiana motywacja przedstawia powiązanie obiektu z adekwatną do niego nazwą. Weźmy na przykład kilka nazw topograficznych występujących na obszarze współczesnych Katowic: Sośnina (*sośnina* ‘las, zagajnik sośnowy’, SJPSz III 259), Dąbrowa (*dąbrowa* ‘las, gaj’, BrücknerSEJP 86), Ochojec (*choja* ‘drzewo iglaste, młode’, BrücknerSEJP 181), Pniaki (*pniak* ‘część drzewa z korzeniami pozostała w ziemi po ścięciu pnia’, SJPSz II 676), Podlesie (od wyrażenia przyimkowego *pod lasem*), Załęże (*łęg* ‘nizina’, BrücknerSEJP 309), Zawodzie (od wyrażenia przyimkowego *za wodą*), Zarzeczce (od wyrażenia przyimkowego *za rzeką*), Stawiska (od apelatywu *staw* ‘sadzawka’, BrücknerSEJP 514). Wymienione nazwy topograficzne pozwalają odtworzyć pierwotny krajobraz ziemi śląskiej jako niziny porośniętej drzewostanem iglasto-liściastym z licznymi zbiornikami wodnymi. W przedstawionym opisie dominuje zieleń drzew połączona z błękitem wód. Dodać także należy nazwy odzwierciedlające kolorystykę i właściwości terenu: Burowiec (*bury* ‘ciemnoszary o brunatnym odcieniu’, SJPSz I 207), Szadok (*szady* ‘siwy’, BrücknerSEJP 538, funkcjonuje postać gwarowa nazwy), Bagno (*bagno* ‘obszar trwale podmokły, trzęsawisko, grzęzawisko’, SJPSz I 105).

Ekspancja osadnicza powodowała konieczność tworzenia nowych nazw, powiązanych z życiem gospodarczym, kulturowym czy duchowym mieszkańców. Mam na myśli nazwy kulturowe, zaczerpnięte od dzieł wytworzonych przez człowieka⁷. W przypadku Katowic mają one głównie związek z życiem gospodarczym rejonu: Karbowa (*karbować* ‘liczyć furmanki przewożące drewno do Kuźnicy Boguckiej’, S. Rospond 1984 137), Panewniki (od apelatywu *panew* ‘płytkie, metalowe naczynie o dużej powierzchni używane dawniej do gotowania’, SJPSz II 567), Szabelnia (od apelatywu *szabla* ‘broń sieczna o wygiętej jednosiecznej klindze’, SJPSz III 361), Szopienice (od apelatywu *szopa*, S. Rospond 1984 137), Obroki (*obrok* ‘co orzeciono, tj. ustanowiono, dań, podatek’, BrücknerSEJP 372), Ligota (*lgota* ‘ulżenie osadnikom w ciężarach’, J. Miodek 2002 371). Wyżej wymienione nazwy zawierają informacje o codziennym życiu mieszkańców, pracujących przy wyrębie lasów, zajmujących się rzemiosłem: wyrobem panwi i szabel. Wzrost gospodarczy od zawsze niósł za sobą konieczność nakładania podatków. Przykładem są tu Obroki. Ten XIII-wieczny folwark specjalizował się w hodowli owiec merynosów⁸. Dochodowe przedsięwzięcie obłożono podatkiem, tzw. obrokiem; nazwa utrwaliła się i przetrwała. Podobna sytuacja miała wpływ na powstanie nazwy Ligota. W tym wypadku chodziło jednakże

⁴ E. Supranowicz, *Nazwy ulic Krakowa*, IJP PAN, Kraków 1995, s. 11.

⁵ H. Górniewicz, *Wstęp do Onomastyki*, Uniwersytet Gdański, Gdańsk 1988, s. 44.

⁶ K. Handke, *Nazewnictwo miejskie*, [w:] E. Rzetelska-Feleszko (red.), *Polskie nazwy własne, Encyklopedia*, IJP PAN, Warszawa–Kraków 1998, s. 290–291.

⁷ H. Górniewicz, dz.cyt., s. 51.

⁸ L. Szaraniec, *Osady i osiedla Katowic*, „Śląsk”, Katowice 2010, s. 276.

o wprowadzenie ulg podatkowych dla mieszkańców, ale nazwa również zakorzeniła się i dotrwała do czasów współczesnych. W grupie nazw kulturowych charakterystyczne jest szukanie wzorców nazewniczych w życiu społecznym, jak również politycznym.

Rozrost skupisk ludności przyczynił się do powstania kolejnej grupy nazw. Są to nazwy dzierżawcze, pochodzące od nazw osobowych założycieli bądź też pierwszych właścicieli osad⁹. W przypadku Katowic informują one o historycznej polskości ziemi śląskiej. W większości pochodzą od staropolskich nazw osobowych i pomagają odtworzyć dawne osadnictwo rodowe: Muchowiec (*Mucha*, SSNO III 583), Klimzowiec (*Klimza*, SSNO III 16), Wełnowiec (*Wełna*, SSNO VI 45), Nikiszowiec (*Nikisz*, SSNO III 484). Część nazw dzierżawczych nawiązuje do historii osadnictwa niemieckiego na tym terenie: Giszowiec (*Giesche*), Hamerla (*Hamerl*).

Najmłodszą gałąź wśród wymienionych tu nazw motywowanych stanowią nazwy lokalizujące. Na obszarze Katowic podkreślają przemysłowy charakter miasta i odzwierciedlają szybki wzrost rozwoju górnictwa i hutnictwa: ul. Szybowa, ul. Wyrobiskowa, ul. Hutnicza, ul. Cynkowa, ul. Stalowa, ul. Żelazna, ul. Fabryczna.

Pierwotnie nazwy motywowane wiodły prym w procesie nazewniczym. Przełomem w rozwoju i funkcjonowaniu nazewnictwa miejskiego było pojawienie się polityki nazewniczej¹⁰, którą zaczęto wcielać w życie z końcem XIX wieku. Proces tworzenia nazw został zastąpiony przez akt urzędniczej decyzji (proces tworzenia dotyczy nazw motywowanych – są one wytworem społecznym). Powstały nowe rodzaje nazw, tzw. nazwy niemotywowane¹¹, czyli niemające wartości realnoznaczeniowej ani też udokumentowanej genezy. Nazwy takie powstają za sprawą przyjętej konwencji, bez motywacji semantycznej; powielają przyjęte i zatwierdzone modele. Lingwiści powszechnie przyjmują początek wieku XX za czas wzmożonej ekspansji nazw niemotywowanych i znacznej ich dominacji nad pozostałymi typami¹². Obecnie na terenie miasta Katowice stanowią one dwie trzecie liczby wszystkich nazw (dzielnice, place, ulice – ogółem 1169, w tym motywowane – 387, niemotywowane – 782). Nazwy tworzone spontanicznie przez mieszkańców zdają się nie mieć szans zaistnienia – nazwy ulic wyznacza przede wszystkim urząd. Jest to już powszechne zjawisko występujące w przestrzeni miejskiej. Jak zauważa E. Supranowicz: „nazwy urzędowe zdobywają wyraźną przewagę ilościową nad nazwami starszego typu”¹³. Co gorsza, zasób nazw motywowanych może jeszcze bardziej się uszczuplić za sprawą ciągłego rozszerzania granic administracyjnych miasta. W historii Katowic powiększanie obszaru miasta miało miejsce już siedem razy. Przyłączanie kolejnych osad, a nawet całych gmin, powoduje zanikanie nazw pierwotnych. Jednym z przykładów takich zmian jest wypieranie starych nazw miejscowych przez nazwy nowo powstałych osiedli, np.: Obroki zastąpiono nazwą Kleofas (nazwa

⁹ H. Górniewicz, dz. cyt., s. 53.

¹⁰ J. Chojnacki, *Nazwy ciągów i obiektów komunikacyjnych (ulic, alei, placów, mostów, itp.)*, [w:] Z. Zagórski (red.), *Nazewnictwo geograficzne Poznania. Zbiór studiów*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2008, s. 523.

¹¹ K. Handke, *Nazewnictwo miejskie*, dz. cyt., s. 290–291.

¹² K. Handke, *Polskie nazewnictwo miejskie*, Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy Omnitech Press, Warszawa 1992, s. 73.

¹³ E. Supranowicz, dz. cyt., s. 11.

relacyjna ponowiona¹⁴ od nazwy kopalni *Kleofas*), Karbowa została zastąpiona przez Osiedle Paderewskiego. Istnieją jednak przypadki utrwalenia starych nazw, mimo że niejednokrotnie całe osiedle zostało wyburzone i zastąpione nową zabudową: Zadole, Bogucice, Zawodzie, Załęska Hałda. Nazwy niektórych dzielnic przeniesione zostały z kolei na ulice: Karbowa, Dąbrowa, Dobra Myśl, Zaopusta, Pod Młynem.

Częstym zjawiskiem, mającym związek z przyłączaniem nowych terenów, jest konieczność przemianowania istniejącej nazwy na inną, gdyż nazwy ulic przyłączanej wsi pokrywają się z nazwami ulic już istniejących w obrębie aglomeracji. Najszybszym sposobem nadania nowej nazwy jest wybranie wzorca z szablonu urzędowego. Nazwy pamiątkowe, bo o tych mowa, mają upamiętniać sławne osobistości, wydarzenia historyczne, grupy zawodowe, jak również nazwy innych miast i krajów. Często sztuczna zmiana nazwy na urzędową powoduje, że w obiegu potocznym posiada ona swoje dublety.

Nazwy pamiątkowe na obszarze Katowic dedykowane są przede wszystkim bohaterom walk o wolność, ludziom zasłużonym dla kultury i społeczności. Wymienić należy tu: ul. Braci Stawowych, ul. Braci Wiechułów, ul. Karola Miarki, ul. Józefa Piechy, ul. Karola Kornasa, os. Konstantego Michalskiego, pl. Alojzego Budnioka, pl. Augusta Hlonda, kard., pl. Józefa Rostka, dr, pl. Wilhelma Szewczyka, ul. Arki Bożka, ul. Alfonsa Górnika, ul. Emanuela Imieli, ul. Józefy Kantorówny, ul. Piotra Kołodzieja, ul. Zofii Koniarkowej, ul. Zofii Kossak-Szczuckiej, ul. Feliksa Bocheńskiego, ul. Mariana Sobańskiego. Relatywnie mało jest nazw upamiętniających powszechnie znane postacie w Polsce. Są to m.in.: ul. Aleksandra Fredry, ul. Marii Konopnickiej, ul. Mikołaja Kopernika, ul. Juliana Tuwima, ul. Ludwika Zamenhofa, ul. Marii Skłodowskiej-Curie. Powyższe przykłady dowodzą, iż w nazewnictwie miejskim Katowic znacznie więcej jest nazw upamiętniających zasłużonych mieszkańców lub ludzi bezpośrednio związanych z dziejami ziem śląskich, aniżeli nazw upamiętniających osoby znane w całym kraju.

Rozwój nazewnictwa pamiątkowego ma swoje słabe strony – urzędnicy mający wpływ na proces nadawania nazw łatwo mogą ugiąć się pod naciskiem politycznym aktualnej władzy. Okres PRL jest doskonałym przykładem czasu, w którym tworzone nazwy o wydźwięku ideologicznym¹⁵. Nazwę miasta Katowice najwyższe władze partii przemianowały na Stalinogród, a nazwę województwa na – stalinogrodzkie. Przykładowe nazwy ulic i placów z tego czasu: pl. Zwycięstwa, pl. Czerwonych Kosynierów, pl. Feliksa Dzierżyńskiego, ul. Ormowców, ul. Fryderyka Engelsa, ul. Feliksa Dzierżyńskiego, ul. Zjednoczenia Partii, ul. SDKPiL, ul. PKWN, ul. Karola Marksa, ul. Armii Czerwonej, ul. Włodzimierza Lenina, ul. Obrońców Pokoju, ul. Obrońców Stalingradu, ul. XXX-lecia PRL, ul. Bolesława Bieruta, ul. Antoniego Makarenki, ul. Siergieja Kirowa. Zmiana ustroju politycznego pociągnęła za sobą zmiany nazw ulic, placów i dzielnic – przywracano dawne nazwy bądź nadawano nowe z neutralnym wydźwiękiem.

Ciekawym, lecz zarazem dość kontrowersyjnym zjawiskiem dotyczącym tworzenia nazw miejskich jest możliwość nadawania nazwy po wcześniejszym uiszczeniu opłaty.

¹⁴ Por. H. Borek, *Nazwy relacyjne w toponimii*, [w:] K. Zierhoffer (red.), *V ogólnopolska konferencja onomastyczna*, Księga referatów, Poznań 1988, s. 43–51.

¹⁵ S. Galocz (red.), *Plan miasta Katowice*, PPWK, Warszawa 1977.

Podobny pomysł przedstawiły władze miasta Jaworzna¹⁶. Każdego roku można dokonać zakupu ronda w centrum miasta. Po zakończeniu licytacji zwycięzca nabywa prawo do zamieszczenia tam własnego nazwiska lub danych firmy. Środki ze sprzedaży władze miasta przeznaczają na rzecz Wielkiej Orkiestry Świątecznej Pomocy.

Nadawanie nazw obiektom w przestrzeni miejskiej po dokonaniu wpłaty do kasy miasta nie dotyczy wyłącznie Jaworzna. Podobny pomysł zaprezentowali bowiem radni miasta Warszawy; zamierzają oni posunąć się nawet o krok dalej¹⁷. Głośno podnoszonym tematem na posiedzeniach stołecznego urzędu miasta jest umożliwienie osobom chętnym sprzedawania praw do nazw budynków, mostów ulic i linii autobusowych.

Wydaje się, że proces nazewniczy przebiegający na obszarach miejskich zmierza w kierunku szeroko zakrojonej komercjalizacji. Czy zatem w przyszłości zamiast nazw ulic będziemy mieć do czynienia z hasłami reklamowymi? Jak ten pomysł zostanie odebrany przez mieszkańców i czy będzie miał szanse zaistnienia na dłużej, przyjdzie nam jeszcze poczekać. Pewne natomiast jest, że współcześnie następuje przewartościowanie funkcji nazewnictwa miejskiego. Nazwy pamiątkowe nie są już w takim stopniu jak dawniej nośnikami różnych idei¹⁸. Mieszkańcy wszystkich miast, nie tylko Katowic, dostrzegają głównie funkcję adresową nazw dzielnic i ulic. Pęd codziennego życia pozbawia nas możliwości kreowania nazw z duszą, będących nośnikami informacji o naszych przodkach, o ich życiu, otoczeniu, w którym przebywali, pracy, jaką wykonywali, wydarzeniach, w których uczestniczyli. Otaczają nas coraz częściej nazwy puste, niemające nic do przekazania poza tym, że są punktem na mapie.

Objaśnienie skrótów cytowanych publikacji

BrücknerSEJP – A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1970.

J. Miodek 2002 – J. Miodek, *Słownik ojczyzny polszczyzny*, Wydawnictwo Europa, Wrocław 2002.

S. Rospond 1984 – S. Rospond, *Słownik etymologiczny miast i gmin PRL*, Ossolineum, Wrocław 1984.

SSNO – *Słownik staropolskich nazw osobowych*, red. W. Taszycki, PAN, t. I–VI, Wrocław 1965–1983.

Bibliografia

Borek H., *Nazwy relacyjne w toponimii*, [w:] K. Zierhoffer (red.), *V ogólnopolska konferencja onomastyczna*, Księga referatów, Poznań 1988, s. 43–51.

Brückner A., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1970.

¹⁶ <http://www.jaworzno.pl/Plone/aktualnosci/gramy-z-pompa-rondo-na-sprzedaz-1>, [dostęp: 09.04.2013].

¹⁷ <http://www.hotmoney.pl/W-tym-miescie-beda-ulice-imienia-Biedronki-lub-Lidla-a29477>, [dostęp: 09.04.2013].

¹⁸ Por. J. Chojnacki, dz. cyt., s. 524.

Chojnacki J., *Nazwy ciągów i obiektów komunikacyjnych (ulic, alei, placów, mostów, itp.)*, [w:] Z. Zagórski (red.), *Nazewnictwo geograficzne Poznania. Zbiór studiów*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2008, s. 427–537.

Galocz S. (red.), *Plan miasta Katowice*, PPWK, Warszawa 1977.

Górniewicz H., *Wstęp do Onomastyki*, Uniwersytet Gdański, Gdańsk 1988.

Handke K., *Nazewnictwo miejskie*, [w:] E. Rzetelska-Feleszko (red.), *Polskie nazwy własne, Encyklopedia*, IJP PAN, Warszawa–Kraków 1998, s. 283–308.

Handke K., *Polskie nazewnictwo miejskie*, Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy Omnitech Press, Warszawa 1992.

Handke K., *Semantyczne i strukturalne typy nazw ulic Warszawy*, PAN, Wrocław 1970.

Kopertowska D., *Kielce, historia i współczesność w nazewnictwie*, Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej, Kielce 2001.

Miodek J., *Słownik ojczyzny polszczyzny*, Wydawnictwo Europa, Wrocław 2002.

Rospond S., *Słownik etymologiczny miast i gmin PRL*, Ossoliunum, Wrocław 1984.

Supranowicz E., *Nazwy ulic Krakowa*, IJP PAN, Kraków 1995.

Szaraniec L., *Osady i osiedla Katowic*, „Śląsk”, Katowice 2010.

Szymczak M. (red.), *Słownik języka polskiego*, PWN, t. I–III, Warszawa 1999.

Taszycki W. (red.), *Słownik staropolskich nazw osobowych*, PAN, t. I–VI, Wrocław 1965–1983.

Źródła internetowe

<http://www.jaworzno.pl/Plone/aktualnosci/gramy-z-pompa-rondo-na-sprzedaz-1>, [dostęp: 09.04.2013].

<http://www.hotmoney.pl/W-tym-miescie-beda-ulice-imienia-Biedronki-lub-Lidla-a29477>, [dostęp: 09.04.2013].